

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.7:616.89-008.441.1]:[159.923.3-056.34:616.891]
DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.4/10>

Байда С.П.

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

ДИТЯЧІ СТРАХИ ТА НЕВРОТИЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовується доцільність вивчення дитячих страхів та невротичного розвитку особистості. Показано вплив найближчого оточення дитини на виникнення в неї нав'язливих страхів. Проаналізовано роль механізмів психологічного захисту у нівелюванні дитиною власних страхів. Підкреслено необхідність надання психолого-педагогічної допомоги дітям, в яких спостерігаються нав'язливі страхи та фобії. Адже, на сучасному етапі розвитку системи освіти, на нашу думку, саме шкільному психологу, який має змогу щоденно працювати з дитячими проблемами, необхідно знати основні критерії норми та відхилення у розвитку дитини, щоб вчасно та ефективно надати відповідну допомогу. Хоча афективні розлади розглядаються здебільшого патопсихологією, нам це питання видається важливим з точки зору розмежування понять здоров'я-нездоров'я та можливості застосування підходу до психічного здоров'я як альтернативи стану психічного нездоров'я до дітей та підлітків. В статті детально обґрунтовано, що провідними психологічними механізмами та засобами подолання тенденцій дитини до виникнення шкільних страхів, у першу чергу, є забезпечення успішної адаптації до шкільного навчання, формування умінь саморегуляції та комунікативних умінь. Поєднання психокорекційного впливу на індивідуально-особистісні особливості дитини та на соціальні умови її розвитку уможливорює створення оптимальних умов, які б сприяли подоланню шкільних страхів у молодших школярів. Також уточнено, що попередження та подолання шкільних страхів є успішним через впровадження трьох напрямів роботи психолога: із вчителями, сім'єю та учнями.

Ключові слова: страхи, фобії, психокорекція, адаптація, індивідуальні особливості.

Постановка проблеми. Вступ до школи є надзвичайно важливим та відповідальним моментом у житті дитини. Хоча зміна взаємовідносин із звичною для дитини ситуацією дошкільника вимагає доволі важкої психологічної перебудови, в ході якої виникають як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови виникнення труднощів. Об'єктивною передумовою труднощів при входженні до шкільного життя є вступ дитини до нової «соціальної ситуації розвитку», тобто взаємодія дитини із соціальним середовищем, в яке вона включена.

Прийшовши до школи, дитина стає дійсно школярем не одразу. На думку Давидова В.В., це становлення, входження у шкільне життя відбувається протягом навчання у початковій школі. Суміжність якостей дошкільника та молодшого школяра буде характеризувати весь період молодшого шкільного віку [7].

Як зазначають дослідники, у дітей молодшого шкільного віку відбувається процес адаптації до соціальних умов взагалі та, зокрема, до шкільних. У цей період формується здатність вчитися і здатність до соціальної взаємодії, тому молодший шкільний вік надзвичайно важливий період у формуванні соціальної поведінки [3].

Досліджень, що присвячені молодшому шкільному віку надзвичайно багато. Вони присвячені особливостям пізнавальної сфери молодшого школяра, проблемі адаптації до умов шкільного навчання, проблемі шестирічок, емоційному розвитку в цьому віці і так далі. Тому на сьогоднішній день не існує єдиної загальноновизнаної думки стосовно того, що ж таке шкільні страхи. Дана проблема складає інтерес для сучасних дослідників, у працях яких ми зустрічаємо поряд такі терміни як: шкільний невроз страху, шкільна тривожність, шкільні страхи [7].

Шкільні страхи, які проявляються у молодших школярів не зводяться тільки до відмови відвідувати школу, на чому наголошують майже всі дослідники проблеми, хоча і відмічають різні причини такої відмови. Крім того, наше дослідження не виявило таких дітей, що категорично відмовляються ходити до школи з будь-якої причини. А втім, видів шкільних страхів, що не пов'язані з відмовою відвідування уроків, нами виявлено досить багато. У вибірці молодших школярів, що була охоплена нашим дослідженням, ми не відмітили таких особливостей прояву страхів, що дало б підставу визначати страхи, що пов'язані з навчанням у школі як фобію.

Вчені визначають соціалізацію як всезагальний процес, завдяки якому людина стає членом соціальної групи: сім'ї, школи, роду. Соціалізація включає засвоєння всіх установок, думок, звичаїв, життєвих цінностей, ролей і очікувань конкретної соціальної групи. Цей процес продовжується протягом всього життя, допомагаючи людям набутти душевний комфорт і почувати себе повноцінними членами суспільства чи якоїсь групи всередині цього суспільства [7].

Звертаючись до проблеми соціалізації дитини, ми спираємось на базові концепції вітчизняної психології, зокрема, на культурно-історичну теорію розвитку особистості Виготського Л.С. та на дослідження психологічного розвитку особистості у працях Костюка Г.С. Факт впливу соціокультурних умов на розвиток психічних явищ людини є загально визнаним у психології. Найбільш перспективними для розуміння механізмів культурної детермінації нам уявляються саме положення культурно-історичної теорії Виготського Л.С. «Вростання дитини в цивілізацію, – зазначав вчений, – являє собою звичайно єдиний продукт з процесами її органічного дозрівання. Обидва плани розвитку – природний та культурний – співпадають та зливаються один з одним. Обидва ряди змін взаємопроникають один в одного і утворюють по суті єдиний ряд соціально-біологічного формування особистості дитини. Оскільки органічний розвиток здійснюється в культурному середовищі, остільки він перетворюється в історично обумовлений біологічний процес» [4]. Зазначається, що культура не просто додає щось до психофізіологічних процесів, що вже є від народження, а може суто змінювати і елементарні психічні процеси, які є результатом біологічного дозрівання. «При входженні в культуру дитина не тільки бере дещо від культури, засвоює дещо, привласнює собі дещо

ззовні, але і сама культура глибоко переробляє природний склад поведінки дитини і перекроює зовсім по-новому весь хід її розвитку» [4].

Костюк Г.С. зазначав: «Не все те, що оточує дитину, є середовищем її розвитку. Впливають на неї тільки ті зовнішні умови, з якими вона вступає в активний зв'язок» [6]. Навіть несприятливе середовище, на думку Костюка Г.С., може не мати негативного впливу на формування підростаючої особистості, а навпаки, сприяти розвитку позитивних її властивостей, залежно від того, як ставиться до нього сама дитина, як розвивається її діяльність та стосунки з навколишніми людьми. «Формування дитячої особистості, її свідомості та самосвідомості, – зазначає далі Костюк Г.С. – здійснюється в процесі її стосунків з іншими людьми, воно має глибокий зв'язок з їхніми стосунками як між собою, так і з самою дитиною» [6].

Вчені відмічають, що для шкільного психолога наступним по значущості після психологічного знання слід назвати медичне, і головним чином знання психіатрії [6].

У зв'язку з цим однією з важливих умов успішної психопрофілактики шкільних страхів молодших школярів ми вважаємо високий рівень підготовки майбутніх шкільних психологів, що передбачатиме підхід до психопрофілактики як системного виду діяльності практичного психолога освіти, який буде спрямовано на попередження можливих розладів у розвитку дитини, створення умов для зміцнення психологічного здоров'я учнів. Тому ми хочемо коротко зупинитись на теоретичному дослідженні питання розладів афективної сфери у дітей та проаналізувати досвід вітчизняних, а також зарубіжних вчених щодо проблеми психологічного здоров'я.

Афективні розлади відносяться до числа найбільш поширених психічних порушень у дітей та підлітків. При цьому достатньо часто – 2% від загальної популяції дітей – вони виступають як самостійна патологія. Однак, як зазначають вчені, феноменологія та патопсихологічні особливості емоційних відхилень у дітей потребують уточнення. В психології існують різні підходи до визначення аномальності. Так, наприклад, біологічна модель аномальності – теорія про те, що психічні розлади викликані аномальними фізіологічними процесами. Приклад біологічного підходу до психічних розладів: тривожні розлади пояснюються дефектом автономної нервової системи, внаслідок чого людина робиться такою, що легко збуджується.

У дослідженнях вітчизняних психологів та психотерапевтів, що присвячені проблемі невротизації та дитячої нервовості, найчастіше можемо зустріти терміни «невроз тривожності», «невроз страху» [2].

Як зазначається у сучасному словнику з психології, невроз тривожності – застарілий термін, що застосовувався раніше для опису панічних розладів та тривожних розладів в цілому. Цей термін застосовувався найчастіше для широкого спектру розладів, що характеризуються наступними ознаками: безпричинним хвилюванням дитини, що супроводжується фобіями чи компульсивною поведінкою; повним збереженням контакту дитини з дійсністю; розлад не призводить до порушення соціальних норм в широкому змісті слова. Зазначається, що категорія неврозів випадає із більшості сучасних систем класифікації, а різні види розладів, які раніше підпадали під визначення неврозу, перенесені в інші діагностичні категорії [5].

Досить детальне дослідження тривожних розладів у дітей та підлітків проведено Астаповим В.М. [1]. Автор виділяє чотири види дитячої тривожності, а саме: примітивну реактивність, страх розлуки, страх чужих та боязкість певних подій та об'єктів. Підкреслюється, що страхи та тривоги є природними станами у дітей від двох до шести років і в середньому їх буває до трьох видів, тоді як у віці від шести до дванадцяти років буває до семи різних страхів і тривог. Як показали дослідження, батьки найчастіше не звертають на ці страхи уваги, вважаючи їх нормою. Астапов В.М. поряд з поняттям «страх» аналізує поняття «боязнь», «тривога» та «фобії».

Термін «фобія» походить від грецького слова «phobos», що означає патологічно сильний страх, об'єктом якого можуть бути різні предмети чи ситуації. Патологічні страхи стали предметом вивчення починаючи з Гіппократа, але сам термін «фобія» був введений тільки у XIX сторіччі. Фобії відносять до категорії тривожних розладів, що характеризуються настійливим безпричинним страхом перед об'єктами чи ситуаціями [4].

Найбільш розповсюдженими вважають наступні фобії: 1) тварин: миші, змії, коні; 2) страх викинутись із вікна; страх завдати шкоди своїй дитині; страх перед гострими об'єктами; 3) об'єкти: ніж, ножиці, кров; 4) соціальні страхи: виступати, говорити, їсти публічно.

Дослідники зазначають, що пояснення можливих причин виникнення фобій істотно різняться, але, цілком ймовірно, що фобії розвиваються

в процесі класичного формування умовного рефлексу, вироблення інструментальних умовних рефлексів чи є результатом генетичної схильності до подібних розладів. Всі ці пояснення зіштовхуються із значними проблемами, хоча ефективність біхевіоральних методів терапії і лікування фобій підтримує думку про те, що вони були засвоєні в процесі наuczіння [5].

Згідно досліджень західних вчених, страхи стають фобіями, коли спричинюють підвищення нормативного прояву, що заданий конкретною ситуацією, не можуть бути обґрунтовані чи логічно заперечені, коли вони неконтрольовані, ведуть до уникання предмету страху, зберігаються тривалий час й не являються специфічними для певного віку та рівня розвитку. Зазначається, що для того, щоб назвати страх фобією, він повинен серйозно заважати соціальній функції дитини.

Дві найбільш розповсюджені у світі класифікації виділяють тривожні розлади, що зустрічаються у всіх вікових групах, і особливо вказують на розлади, які характерні для дитячого віку, підкреслюючи тим самим самостійний характер цього патопсихологічного феномену. Крім того, в обох класифікаціях відмічається, що тривога може існувати як ізольований синдром, але може і проявлятися в рамках інших порушень.

Тривожні розлади в дитячому або підлітковому віці бувають такі:

Тривожний розлад із страхом розлуки, при якому виникає надмірний страх, що стосується розлучення з тими, до кого дитина прив'язується найбільше, і це підтверджується наявністю принаймні трьох ознак, що мають місце протягом щонайменше двох тижнів.

Виділяється дев'ять ознак, серед яких безпідставна і стійка тривога щодо безпеки людей, до яких дитина прив'язана, або страх, що вони покинуть її й не повернуться; безпідставна і стійка тривога, що несприятливі події розлучать дитину з людьми, до яких вона дуже прив'язана; уперте небажання або відмова ходити до школи заради того, щоб залишитися з людьми, до яких прив'язаний; уперте небажання або відмова спати не вдома або коли близькі люди відсутні; уперте небажання залишатись на самоті; нічні кошмари на тему розлуки, що повторюються; соматичні скарги; скарги, що повторюються, або демонстрація надмірних страждань при очікуванні розлуки з домом або близькими людьми, наприклад, вибухи гніву, роздратування або кличе батьків, якщо їх нема вдома, або якщо залишається поза домом без батьків.

Розлад з ухильною поведінкою, при якому наявний надмірний страх при контактах з незнайомими людьми впродовж шестимісячного періоду або довше такого ступеню тяжкості, що не заважає соціальному функціонуванню або спілкуванню з однолітками. Дитина при цьому прагне до соціальних контактів тільки з знайомими людьми і, як правило, теплі і задовільні стосунки тільки при спілкуванні з членами сім'ї та іншими близькими людьми. Цей розлад виникає у дітей віком не менше 2,5 років.

Розлад з надмірною тривогою, що проявляється в надмірному безпідставному страху або тривозі впродовж шестимісячного періоду або довше, що характеризується частим повторенням щонайменше чотирьох критеріїв. До таких критеріїв відносять: надмірну або безпідставну тривогу стосовно майбутніх подій; надмірні або безпідставні сумніви щодо доречності, правильності поведінки в минулому; надмірні або безпідставні сумніви щодо власної компетентності в більш ніж одній галузі, наприклад, спорті, навчанні, стосунках з людьми; соматичні скарги, щодо яких не встановлені фізичні підстави; помітна схильність до самоаналізу; надмірна потреба в переконуванні стосовно помилковості всіляких тривог та страхів; помітне почуття напруженості або неможливість розслабитися.

Таким чином, в наукових джерелах з проблем страхів виділяють фізіологічні, поведінкові та когнітивні прояви страхів, що вказує на комплексність феномена. В науці існують різні підходи щодо визначення феномена страхів та аналізу їх джерел. Сучасні дослідники визначають страх як негативну емоцію, нестійкий стан, почуття, афективно-загострений стан, негативне емоційне переживання. Аналіз літературних джерел свідчить про те, що в даний час не існує єдиної загально-визнаної думки стосовно того, який психологічний феномен потрібно розглядати як страх, як не існує єдиного визначення цього поняття [7].

За зовнішніми проявами та багатьма психофізіологічними та психологічними характеристиками стан страху схожий на інші психологічні стани

(тривога, сором, депресія, дезадаптація тощо). Разом з тим, це особливий психологічний феномен, що характеризується власними ознаками. Ми визначаємо страх як негативний емоційний стан, який пов'язаний із відображенням у свідомості конкретної загрози для життя та благополуччя індивіда та проявляється в очікуванні і передбаченні небезпеки.

Висновки. Дитячі страхи у випадку нормального розвитку є важливою ланкою в регулюванні поведінки дитини і в цілому мають як негативну, так і позитивну адаптивну функцію та зміст. Таким чином, страх відносять до одного із засобів адаптації та регуляції поведінки. Сучасне бачення проблеми дитячих страхів полягає в тому, що у випадку, коли загальна кількість страхів обмежує дитину певними засобами реагування та взаємодії із зовнішнім світом, віковий страх із стимулу особистісного розвитку і засвоєння оточуючої дійсності, може перетворитися на їх гальмування.

Афективні розлади відносяться до числа найбільш поширених психічних порушень у дітей та підлітків. Однак, феноменологія та патопсихологічні особливості емоційних відхилень у дітей потребують уточнення. Дитячий та підлітковий вік є лише етапами розвитку та не дозволяють чітко визначити межі між тими проявами, які є частиною нормального розвитку та іншими, які можуть бути віднесені до аномальних.

Отже, в контексті завдання нашого дослідження доцільним є визначення шкільних страхів як негативних емоційних станів дитини, що виникають в школі або у зв'язку із згадуванням про школу, які пов'язані із відображенням у свідомості конкретної загрози емоційному благополуччю і проявляються у очікуванні й передбаченні дитиною невдачі при здійсненні конкретної дії, що має бути виконана на уроці або у позаурочній ситуації.

Перспективи подальших досліджень проблеми шкільних страхів у молодших школярів вбачаємо в таких напрямках: виявлення взаємозв'язку шкільних страхів та психологічного здоров'я дитини, відмінностей шкільних страхів у різних вікових групах.

Список літератури:

1. Бабарикіна І. В. Психологічні особливості вікової динаміки страхів у навчальній діяльності школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2011. 20 с.
2. Екстремальна та кризова психологія : Термінологічний словник / ХНАДУ,НУЦЗУ ; за заг. ред. О.В. Тімченко ; Александров Ю.В., Богданова І.Є., Воронова Ю.В., Гонтаренко Л.О., Євсюков О.П. та інші. Харків. 291 с.
3. Кузнецов М. А. Шкільні страхи: види, умови прояву та шляхи подолання: монографія / М. А. Кузнецов, І. В. Бабарикіна; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2012. 227 с.

4. Макух О. І. Особливості межових психічних станів молодших школярів у процесі навчальної діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 20 с.
5. Морозюк В. М. Корекція дитячих страхів, як напрямок роботи практичних психологів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Київ : НПУ, 2007. Вип. 19 (43). С. 184-188.
6. Осадько О. Страх як прояв особистісних самообмежень. *Психолог*. 2004 № 7. С. 25-29.
7. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.

Baida S.P. CHILDREN'S FEARS AND NEUROTIC PERSONALITY DEVELOPMENT

The article substantiates the expediency of studying children's fears and neurotic personality development. The influence of the child's immediate environment on the occurrence of obsessive fears is shown. Means and forms of correction of fears in younger children are indicated. The role of psychological protection mechanisms in the child's leveling of his own fears is analyzed. The necessity of providing psychological and pedagogical assistance to children with obsessive fears and phobias is emphasized. After all, at the current stage of development of the education system, in our opinion, it is the school psychologist who is able to work with children's problems on a daily basis, who needs to know the main criteria of the norm and deviations in the child's development in order to provide timely and effective help. Although affective disorders are considered mostly by pathopsychology, we think this issue is important from the point of view of distinguishing between the concepts of health and illness and the possibility of applying the approach to mental health as an alternative to the state of mental illness to children and adolescents. The article substantiates in detail that the leading psychological mechanisms and means of overcoming the child's tendencies to the emergence of school fears are, first of all, ensuring successful adaptation to schooling, the formation of self-regulation skills and communication skills. The combination of psychocorrective influence on the individual and personal characteristics of the child and on the social conditions of its development makes it possible to create optimal conditions that would contribute to overcoming school fears in younger students. It was also clarified that the prevention and overcoming of school fears is successful due to the introduction of three areas of work of a psychologist: with teachers, family and students.

Key words: fears, phobias, psychocorrection, adaptation, individual characteristics.